

Universitatea „Babeş-Bolyai” Cluj-Napoca
Facultatea de Teologie Ortodoxă
Şcoala doctorală „Isidor Todoran”

Filon din Alexandria,
paradigmă pentru dialogul interreligios și intercultural

Teză de doctorat

- Rezumat -

Îndrumător :
Pr. Prof. Dr. Ioan CHIRILĂ

Doctorand :
Ionuț Amărinii

Cluj-Napoca
2011

CUPRINS

CUPRINS

2 ABREVIERI

6

INTRODUCERE

8

PARTEA I

ALEXANDRIA – MEDIU DE INTERFERARE CULTURALĂ ȘI RELIGIOASĂ 14

GENERALITĂȚI

15

I.1 O INCURSIUNE ÎN EPICENTRUL CIVILIZAȚIEI ELENISTICE

17

I.1.1 Repere istorice generale

17

I.1.2 Amprente culturale

I.1.3 Sincretismul alexandrin și cultul imperial

21

26

I.2 ÎN DIASPORA DIN ALEXANDRIA

30

I.2.1 Identitatea unei comunități elenofone și viața de zi cu zi în sânul ei

32

I.2.2 Miracolul Septuagintei și absorbția ei în cultura

alexandrină

35

I.2.3 Indici ai simbiozei iudeo-elenistice

38

I.3 FILON DIN ALEXANDRIA - PERSONAJUL EXPONENȚIAL AL CULTURII ALEXANDRINE A DIALOGULUI

41

I.3.1 Viața lui Filon. În forumul alexandrin, sub protecția Irodienilor

42

a) O ascendență comună cu cea a Irodienilor

42	
	b) Ambasada la Roma
46	
	c) Un succes politic esențial pentru memoria lui Filon și a iudaismului alexandrin.
52	
I.3.2	Cronica unei integrale filosofice a Pentateuhului
55	a) Catalogul unei <i>summa midrashim</i>
	56
	b) Reputația lui Filon în creștinismul alexandrin
61	
	c) Odiseea alegoriei lui Filon
66	
I.3.3	Referințe ale unei personalități complexe
70	
	a) Philon Judaeus și esenienii
	71
	b) Philon Philosophus la Mareotis
	75
	c) Filon în Iudaism
	77

CULTURA DIALOGULUI ALEXANDRIN, ÎNTRE SINCRETISM ȘI COMPLEMENTARITATE

80

PARTEA A II-A

TEME FILOSOFICEȘI TEOLOGICE FILONIENE

82

GENERALITĂȚI

83

II.1 ÎNVĂȚĂȚURA FILOSOFICĂ TRANSMISĂ DE CĂTRE FILON

85

II.1.1 Filosofii Alexandriei

85

II.1.2 „Filon platonizează sau Platon filonizează”

91

II.1.3 *Sophia* filoniană, de la expresia sublimei teologii la hierogamia divină

94

a) Idealul stoic al dobândirii *sophiei*

95

b) *Sophia* divină

97

c) Sophianismul rusesc și polemica intermedierei între necreat și creat printr-un principiu feminin

101

II.1.4 O numerologie pitagorică

108

II. 2 VIZIUNEA TEOLOGICĂ FILONIANĂ – ÎNTREITUL REGISTRU
EXISTENȚIAL NECREAT-INTERMEDIAR CREAT-CREAT

114

II.2.1 Distincția între Dumnezeu și creație

115

II.2.2 Întunericul dumnezeiesc

119

II.2.3 Intermediarii cunoașterii dumnezeiești

123

II.2.3.1 Logosul (atotțiitor; intermediar; fracționar; nenăscut, inteligibil, sfraghis, cuvânt dumnezeiesc

123

II.2.3.2 Puterile

133

II.2.3.3 Pneuma

137

II.2.4 Creația între registrul inteligibil și cel sensibil 139

II.2.4.1 Anghelologia. 139

II.2.4.2 Lumea 142

II.2.4.3 Antropologia

144

PARTEA a III-a

**NOTE FILONIENE ALE DIALOGULUI DINTRE FILOSOFIA GREACĂ ȘI
IUDAISMUL ALEXANDRIN**

148

GENERALITĂȚI

149

III.1 LEGEA, ÎNTRE IMPERATIV ȘI DIALOG

150

III.1.1 Practici

151

- Circumcizia

153

- Legile alimentare

155

- Sabatul

156

III.1.2 Sărbători religioase în Diaspora

159

- Paștile

159

- Cincizecimea

161

- Sărbătoarea Corturilor

162

- Sărbătoarea Trâmbițelor

162

- Yom Kippur

163

III.1.3 Legea ceremonială și sărbătorile religioase ca forme de dialog

164

III.2 METODA ALEGORICĂ ȘI EXEGEZA SCRIPTURII

	166
III.2.1 Comentariul biblic	
	166
III.2.2 Quaestiones et sententiae	
	167
III.2.3 Metoda alegorică la Filon	
	169
III.2.4 Exegeze filoniene	
	173
• Exegeză literală	
	175
• Exegeză alegorică	
	178
• Exegeză mistică	
	182
III.2.5 Moise sau paradigma iudaica	
	186
III.3 De la dialog mistic la dialog inter-cultural	
	194
III.3.1 Filon și dialogul alexandrin	
	194
III.3.2 <i>Confusione linguarum</i>	
	195
III.3.2 <i>Congressu eruditionis gratie</i>	
	204
* Dialog inter-cultural pe marginea educației	
	211
CONCLUZII	
	217
BIBLIOGRAFIE	
	220

Cuvinte cheie: Filon, Alexandria, dialog, intercultural, interreligios, exegeză, alegorie,

Filon din Alexandria (aprox. 20 î. Hr.-50 d. Hr.) constituie un personaj cheie al perioadei inter-testamentare. Membru marcant al diasporei evreiești din Alexandria timpului său, el a scris o operă ce cuprinde preponderent lucrări de exegeză biblică, excepție făcând câteva texte de factură istorică sau filosofică. Importanța sa constă în faptul că opera lui expune o sinteză între ideile filosofice specifice curentelor timpului și religia iudaică, fiind o mostră de dialog intercultural și interreligios. Totodată, lucrările sale au inspirat o pleiadă de scriitori creștini, care i-au preluat fără rezerve ideile.

Sinteza filoniană constituie astăzi obiectul unor ample cercetări, impuse de oportunitatea regăsirii unui precedent al relației dintre cultura elenistică și Creștinismul primar. În limba română scrierile sale sunt traduse parțial, iar cercetarea teologică românească face apel frecvent la opera lui, redactată exclusiv în limba greacă. Constantin Daniel și Dumitru Abrudan sunt autorii ce au deschis câmpul operei lui Filon teologiei românești, în care astăzi se înregistrează un interes crescând. Actualitatea unei cercetări de ansamblu a scrierilor filoniene ține atât de o raportare semnificativă la cercetarea teologică în general, cât și de lipsa unei lucrări sintetice care să-i fie dedicată lui Filon în limba română. În plus, se impune o necesitate de ordin metodologic. Pentru că opera lui Filon este vastă, iar pentru restituirea exactă a contextului redactării ei există destul de puține informații, e necesar ca demersul de cercetare să vizeze aspectul esențial, acela că ea a constituit, pentru cititorii săi postumi, o paradigmă pentru realizarea unui tip de dialog, aplicat ulterior în același spațiu al valorilor culturale elenistice de către autori creștini.

Prima parte a lucrării prezintă Alexandria ca spațiu al dialogului intercultural și interreligios, fenomen asociat cu evoluția orașului sub toate aspectele, de la întemeierea sa. Atracția pe care o exercita orașul asupra elitelor din lumea elenistică se datora instituțiilor culturale întemeiate aici sub mecenatul Ptolemeilor, între care prima Biblioteca. Viața economică a metropolei a atras locuitori de etnii diferite, care, cu timpul, aveau să-și uite limba maternă și să vorbească limba greacă. Este și cazul evreilor din Alexandria, care, asemenea evreilor din întregul Egipt elenistic,

constituiau o comunitate formată prin migrații succesive. Sub aspect religios, suveranii au promovat sincretismul, fenomen ce a pornit de la conviețuirea inițială a practicanților religiei egiptene cu cei ai religiei grecilor, în timp ce oficializarea cultului zeului Serapis, căruia i se atribuia o ascendență mixtă, fiind considerat urmaș atât al zeilor greci, cât și al celor egipteni, avea să dea o altă dimensiune dialogului alexandrin, într-un loc în care specificul unui grup etnic sau religios devenea din ce în ce mai greu de conservat. Evreii, în ciuda faptului că ajunseseră vorbitori de limbă greacă, își păstrau identitatea datorită Legii, și a unui statut deosebit pe care îl primiseră în cetate, acela de membri ai unei *politeuma*, comunitate deținătoare a unei anumite autonomii. Prosperitatea acestei comunități avea să ducă la un mod de exprimare culturală, în care sinagogile dețineau un rol capital. Cel mai important moment al dialogului intercultural în care au fost captați evreii alexandrini îl constituie traducerea Pentateuhului în limba greacă, versiunea Septuaginta, în timpul lui Ptolemeu Filadelful (283-246 î. Hr.). Importanța momentului ține de semnificații multiple, din moment ce evreii alexandrini aveau acum posibilitatea de a-și desfășura cultul în limba pe care o vorbeau, iar lumea academică a cetății avea să le recunoască din acel moment zestrea culturală. Septuaginta deține la rândul ei probe ale circulației valorilor în cadrul dialogului elenism-iudaism. Totodată, o literatură de inspirație biblică, dar cu influențe eleniste fundamentale, avea să se nască în acest loc. Lui Filon din Alexandria, caz unic între ceilalți autori, opera i s-a transmis, fiind apreciată pentru valoarea ei sintetică, dar și din rațiuni practice, secvențele de factură apologetică despre iudaism inspirând apologeții creștini. Membru al unei familii importante, înrudită cu urmașii lui Irod cel Mare (74-4 î. Hr.), Filon din Alexandria a scris destul de puține lucruri despre viața lui, deși consemnează pe larg cel mai important moment politic în care a fost implicat, ambasada la Caius Caligula (39 d. Hr.), punct esențial pentru restituiră relațiilor politice ale evreilor cu celelalte etnii din cetate, mai ales în contextul politic nou al stăpânirii romane (din 30 î. Hr.).

Opera lui Filon este vastă, având un conținut variat. Ni s-au transmis treizeci și șase de titluri, deși sunt cataloage în care sunt consemnate titluri de opere pierdute. Totodată, sunt scrieri ce-i sunt atribuite prin tradiție, și care, fiind corupte prin transmiterea lor în limba armeană sau etiopiană, dețin un statut pseudo-filonian. Constatăm, urmărind referatul scripturistic, faptul că sunt optsprezece lucrări care comentează prima parte a cărții *Facerii*, zece sunt tratate pe marginea figurilor

proeminente din rândul personajelor biblice sau texte din sfera legislativă, două sunt culegeri de întrebări și răspunsuri la subiecte din *Facere* și *Ieșire*. Doar două scrieri istorice evadează din sfera studiului biblic, la fel, o serie de cinci tratate a căror paternitate a avut parte de contestatari. Doar în limba armeană sunt cronicile numite *Antichitățile*, tratatul *De Animalibus*, precum și câteva biografii.

Transmiterea operei sale s-a datorat aprecierii unor scriitori precum Panten, Clement, Origen sau Eusebiu, precum și utilizării lor ca model de comentariu biblic de către mai mulți Sfinți Părinți și scriitori bisericești. În iudaism, Filon a fost apreciat din nou abia în secolul al XVI-lea, după ce secole întregi conașionalii săi l-au ignorat, iar prima ediție completă a operei lui traduse în ebraică s-a tipărit doar în 1986.

Dincolo de aceste date, Filon nu a fost doar un politician, sau doar un intelectual, ci un practicant al religiei sale, crezând cu ardoare în vocația universalității iudaismului. O asemenea concepție putea fi dezvoltată doar în Alexandria sec. I î. Hr.- I d. Hr., spațiu al dialogului prin excelență.

Partea a II-a cuprinde o analiză a concepțiilor filosofice prin prisma cărora Filon a comentat Legea. Parcurgând învățătura filoniană, descoperim două surse ale tezelor sale. Mai întâi monoteismul iudaic, fundamentul sistemului său teologic, apoi concepțiile împrumutate din filosofia grecească, necesare în prezentarea unor premise cum ar fi distincția radicală între Dumnezeu și creație, abisul dumnezeiesc sau chestiunea creaturilor divine intermediare. Pentru aprecierea corectă a acestor influențe, precum și a implicațiilor lor, primul capitol al acestei părți va expune mediul filosofic alexandrin al primului secol după Hristos. Cel mai important aspect al acestuia este eclecticismul, manifestat printr-o suită nesfârșită de împrumuturi ale concepțiilor unor sisteme rivale, într-un amestec nu o dată incriminat de către Filon. Cu toate acestea, vederile sale teologice înregistrează influențe din stoicism, pitagorism și platonism. Mai departe, accentul va fi pus pe prezentarea concepției stoice despre dobândirea *sophiei*, pe descrierea considerentelor numerologice de origine pitagoriciană, dar și pe frecventul recurs filonian la dialogul platonician *Timaios*. Voi face apoi o digresiune în actualitate, apelând la o dispută din secolul al XX-lea, în centrul căreia stă viziunea din sofianismului rusesc despre un principiu feminin al Treimii, condamnată în Biserica Rusă, în expunerea căreia este utilizată terminologia neo-platonică și cea stoică, la care a apelat și Filon.

Conținutul teologic al operei sale presupune o viziune în trei registre: Necreat,

creat-intermediar, creat. Filon este considerat a fi primul operator recunoscut al concepțiilor specifice teologiei negative (incomprehensibilitatea lui Dumnezeu, întuneric dumnezeiesc) și totodată părinte al teologiei Logosului creatural. Teoria Logosului este cel mai important reper al gândirii filoniene. Multiplele ipostaze ale unei Creaturi divine, aflate în contact cu lumea sunt elaborări ale problematicei intermedierei. Iudaismul era în perioada lui Filon preocupat de o reconciliere a imanenței cu transcendența divină. Sf. Ioan a utilizat acest concept cu înțelesul strict de Cuvânt, de inspirație exclusiv biblică, în timp ce Filon s-a inspirat mai mult din Platon. Nu se poate vorbi despre o influență a lui Filon în scrierile Sf. Ioan. Statutul de creatură a Logosului filonian a influențat însă unele concepții creștine, cu precădere subordinaționismul sau arianismul. Filon însă s-a dovedit a fi doar cronicarul unui dialog intercultural și interreligios local, fiind depășit total de dezvoltarea creștinismului, dar și străin de vinovăția inspirării acestor erezii. Totodată, Filon expune distincția dintre Ființa și lucrările lui Dumnezeu, dezvoltând o teologie a *puterilor* ca intermediari ai lucrării dumnezeiești, câmp apreciat în teologia creștină, și sistematizat de către Sf. Grigorie Palama. În sfârșit, utilizarea concepției de Duh a lui Dumnezeu, cu înțeles stoic de inspirație, trasează, cu totul meteoric, tușe ale unei intervenții divine de natură personală. Cu privire la creație, teza fundamentală o constituie opoziția inteligibil-sensibil, mai ales în sfera antropologiei.

Teologia lui Filon constituie o formă suplă de acordare a revelației biblice cu terminologia filosofică.

Partea a III-a are ca scop identificarea notelor de dialog intercultural și interreligios între iudaism și elenismul alexandrin, pe baza mărturiilor filoniene despre practicile religioase ale evreilor de aici, dar și a exegezei sale scripturistice. Primul capitol, „Legea între imperativ și dialog”, este rezervat expunerii practicilor religioase ale evreilor alexandrini, precum și percepției celorlalte populații despre acestea. Circumcizia, legile alimentare și Sabatul erau practicile cu care celelalte popoare asociau mozaismul. Cu privire la sărbătorile religioase descrise de către Filon, cu totul specială este conotația celebrării Paștilor tocmai în Egipt de către o comunitate de evrei. Aici Filon pledează, prin interpretarea alegorică a textului sfânt, pentru universalismul iudaismului, dar și pentru descoperirea semnificației spirituale a elementelor de factură istorică redade de textul biblic. Centralitatea lui Moise în opera lui Filon merge până la o pasageră asociere a sa cu Logosul, iar discursul apologetic al

iudaismului pornește de la primatul recunoscut al lui Moise ca legiuitor de către celelalte culturi. Practicarea Legii constituia un prilej de dialog cu celelalte culturi, atâta timp cât concepțiile mozaice nu perturbau orânduirea politică (e cazul zilei de odihnă, care pentru sclavi putea reprezenta prilejul nostalgiei libertății), sau demența lui Caligula nu lovea în esența iudaismului, monoteismul (eșecul tratativelor lui Filon cu acesta constituie exemplul dialogului interreligios și intercultural eșuat).

Exegeza textului Sfintei Scripturi constituie exercițiul preferat al lui Filon, spre care, mărturisește, avea o mai mare aplecare decât spre viața politică. Comentariul biblic utilizează procedee preluate din exegeza textelor lui Homer sau Hesiod, unde alegoria prima în fața exegezei literale. Descoperirea conotațiilor ascunse ale pasajelor din Scriptură au parte de dezvoltări de factură mistică (fața lui Dumnezeu constituie Ființa Sa, spatele suma lucrărilor sale în lume, încățăminte de care Moise se descalță simbolizează veșmitele din piele, lumina este creată înaintea soarelui pentru ca oamenii să nu venereze soarele –aluzie evidentă la cultul zeului Ra-). Acest tip de exegeză va face carieră în creștinism, mai mulți Sfinți Părinți și scriitori bisericești folosindu-l cu succes. Mai există la Filon și o ierarhie a modelelor biblice, în care Moise este deține statutul suprem.

În fine, voi face apel la două opere în care perspectiva dialogului iudeo-elenistic este evidentă. Mai întâi dubla vocație a dialogului în viziunea filoniană, pe verticală, în cadrul căreia intervenția divină întrerupe monologul uman al păcatului, apoi pe orizontală, fundamentat pe chemarea la universalitate a iudaismului, tratate în *De confusione linguarum*. Apoi o viziune de evidentă sorginte elenistică în *De congressu eruditionis gratia*, pe tema importanței culturii preparatorii în dobândirea adevăratei înțelepciuni, exprimată prin intermediul alegoriei intimității lui Avraam cu roaba Agar, ce simbolizează educația propedeutică, stadiu intermediar în dobândirea adevăratei înțelepciuni, simbolizate de Sarra.

Filon a fost, mai întâi de toate, un evreu fidel credinței strămoșești. Corespondențele tezelor sale cu idei ale scriitorilor creștini se justifică prin prisma frecventării aceluiași mediu cultural elenistic. Nu a transmis nimic concret despre Iisus. În Alexandria, el nu a fost o personalitate genială, cât unul dintre exegeții neoplatonici ai Scripturii. Cheia succesului transmiterii și recunoașterii tezelor sale stă în concepția sa despre universalitatea Revelației.

Pe de altă parte, tocmai caracterul cult lipsea, într-o primă fază, misiunii

apostolilor lui Hristos. Forma suplă a sintezei iudeo-elenistice pe care ne-a transmis-o este meritul originalității sale. Filon este un model de intelectual și politician de succes, de misionar și mistic, de tradiționalist și inovator, de bogăție spirituală și materială, de teolog vechi-testamentar și iubitor de înțelepciune și cultură deopotrivă. Ar fi o risipă incalculabilă dacă studiul teologic de astăzi nu s-ar opri asupra lui. Doar că el trebuie evaluat drept în funcție de ceea ce a însemnat, o paradigmă pentru dialog inter-cultural și interreligios.

BIBLIOGRAFIE:

EDIȚII SCRIPTURISTICE:

- *Biblia adică Dumnezeiasca Scriptură a Vechiului și Noului Testament – 1688*, EIBMBOR, București, 1997.
- *Biblia sau Sfânta Scriptură*, Tipărită sub îndrumarea și cu purtarea de grijă a Prea Fericitului Părinte Teoctist – Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, Cu aprobarea Sfântului Sinod, EIBMBOR, București, 1991.
- *Biblia sau Sfânta Scriptură*, diortosită de ÎPS Bartolomeu Anania, Arhiepiscopul Vadului, Feleacului și Clujului. Ediție jubiliară a Sfântului Sinod, EIBMBOR, București, 2003.
- *La Bible de Jerusalem*, Editions du Cerf, Paris, 1999.
- *Septuaginta*, volum coordonat de Cristian Bădiliță, Polirom, Iași 2004
- *The Holy Bible*, King James A Authorized Version, Oxford University Press, 1977
- *Taduction Oecuménique de la Bible*, Société biblique française & éditions du Cerf, 1988.

DICȚIONARE, LEXICOANE, CONCORDANȚE:

- * Bailly, Anatole, *Dictionnaire Grec-Français* (Hardcover), Hachette, Paris, 2000
- * Bertholet, Alfred, *Dicționarul religiilor*, Editura Universității Alexandru Ioan Cuza Iași 1995
- * *Dicționar enciclopedic de iudaism. Schiță a istoriei poporului evreu*, traducere

Viviane Prager, C. Litman, Țicu Goldstein, Hasefer, București 2000

* Dionisie din Furna, *Erminia picturii bizantine*, Sofia București 2000

* Dogaru, Vasile; Dorneanu, Neculai, *Concordanță biblică tematică*, ediție revizuită și completată după lucrarea *Călăuza predicatorului* de Dr. Constantin Chiricescu și Iconom Constantin Nazarie, Ed. Trinitas, Iași, 2000

* Douglas, J.D. ed., Tenney, Merrill C. ed., *The New International Dictionary of the Bible*, Pictorial Edition, Zondervan Publishing House, Grand Rapids, Michigan, 1996.

* Liddell Henry George and Scott, Robert *A Greek-English Lexicon*, revised and augmented throughout by Sir Henry Stuart Jones with the assistance of Roderick McKenzie and with the cooperation of many scholars with a revised supplement, Clarendon Press, Oxford 1996

RESURSE PATRISTICE:

- Ambrozie cel Mare, Sfântul, *Tâlcuiri la Facere*, 2 vol., traducere din limba latină de Andreea STĂNCIULESCU, Ed. Cartea Ortodoxă, Galați, 2007.
- Clement Alexandrinul, *Scrieri*, partea I, col. PSB 4, trad., introd., note și indici de Pr. Dumitru Fecioru, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1982;
- Clement Alexandrinul, *Scrieri*, partea a II-a, Stromatele, col. PSB 5, trad., cuvânt înainte, note și indici de Pr. Dumitru Fecioru, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1982;
- Eusebiu de Cezareea, *Scrieri*, partea I, Istoria bisericească, Martirii din Palestina, col. PSB 13, trad., studiu, note și comentarii de Pr. Teodor Bodogae, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1987;
- Ieronim, Sfântul, *Despre bărbați iluștri și alte scrieri*, Editura Paideia, București 1997.
- Iosif, Flaviu, *Antichități iudaice, vol I-II*, traducere Ion Acsan, Editura Hasefer, București 2001.
- Origen, *Scrieri alese*, partea I, Din lucrările exegetice la Vechiul Testament, col. PSB 6, trad. Pr. Teodor Bodogae, Nicolae Neaga, Zorica Lațcu, studiu introductiv și note Pr. Teodor Bodogae, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1981;

- Sf. Grigorie de Nyssa, *Scrieri*, partea a II-a, Scrieri exegetice, Dogmatico-polemice și morale, col. PSB 30, trad. și note Pr. Teodor Bodogae, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1998;
- Sf. Ioan Gură de Aur, *Scrieri*, partea a II-a, Omilii la Facere (II), col. PSB 22, trad., introd., indici și note de Pr. Dumitru Fecioru, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1989;
- Sf. Vasile cel Mare, *Scrieri*, partea I, Omilii la Hexaemeron, Omilii la Psalmi, Omilii și cuvântări, col. PSB 17, trad., introd., note și indici de Pr. Dumitru Fecioru, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1986;

EDIȚII ALE TEXTELOR LUI FILON SAU ALE LUI PSEUDO-FILON

În limba română:

- Filon din Alexandria, *Scrieri istorice. Contra lui Flaccus. Ambasada către Gaius. Despre viața contemplativă*, prefață de Alexandru Barnea, cuvânt asupra ediției, traducere și note de Ioan Acsan, Hasefer 2005.
- Filon din Alexandria, *Viața lui Moise*, traducere Ion Acsan, Editura Hasefer, București, 2003.
- Philon din Alexandria, *Comentariu alegoric al Legilor Sfinte după lucrarea de șase zile*, introducere și traducere Anamaria Zenaida Luca, Editura Paideia, București, 2002
- Filon din Alexandria, *Viața lui Moise*, traducere Ion Acsan, Editura Hasefer, București, 2003

În limbi străine:

- *Philonis Iudaei in libros Mosis... eiusdem libri singulares*, editate de A. Turnèbe, Paris, 1552
- *Philonis Iudaei opera quae reperi potuerunt omnia*, editate de Th. Mangey, 2 vol., Londra, 1742
- *Philonis Alexandrini opera quae supersunt*, editate de L. Cohn, P. Wendland, S. Reiter, note de H. Leisegang, 8 vol, Berlin, 1896-1930

- (Philon) *Philonis Iudaei in libros Mosis... eiusdem libri singulares*, editate de A. Turnèbe, Paris, 1552.
- (Philon) *Philonis Iudaei opera quae reperi potuerunt omnia*, editate de Th. Mangey, 2 vol., Londra, 1742.
- Philo Judeaus, *About the contemplative life*, critically edited by F. C. Conybeare, Oxford, 1895.
- (Philon) *Die Werke in deutscher Übersetzung*, hrsg. Von L. Cohn, I. Heinemann, M. Adler und W. Theiler, 7 Bande, Breslau, Berlin, 1909-1963.
- (Philon) *Philonis Alexandrini opera quae supersunt*, editate de L. Cohn, P. Wendland, S. Reiter, note de H. Leisegang, 8 vol, Berlin, 1896-1930.
- Philon d'Alexandrie, *Commentaire allegorique des saintes lois*, texte grec et trad. française par E. Brehier, Paris, 1909.
- (Philo) *Philo*, with an english translation by F. H. Colson and G. H. Whitaker, 10 vol., London – Cambridge, Mass., 1929-1953.
- Philo Judeaus, *In Flaccum*, ed with an introd. , transl. and comment. By H. Box, Oxford-London, 1939.
- Philon d'Alexandrie, *Contre Flaccus et Légation a Caius*, trad. française par F. Delaunay, Paris, Sources Chrétiennes, 1957.
- Philon d'Alexandrie, *De fuga et inventione*, introduction, texte, traduction et commentaire par Esther Starobinski – Safran, Edition du CERF, Paris, 1970.
- Philon d'Alexandrie, *La migration d'Abraham*, texte grec et trad. française par R. Cadiou, Paris, Sources Chrétiennes, 1957.
- Philon d'Alexandrie, *Legatio ad Caium*, ed. With an introd., transl., and comment. By E. M. Smallwood, Leiden, 1961.
- Philon d'Alexandrie, *La migration d'Abraham*. R. Cadiou, Éd du CERF, Paris 1957.
- Pseudo-Philon, *Les Antiquites Bibliques*, D. J. Harington, C. Perrot, P. Bogaert, J. Cazeaux. Tome I. Introduction critique, texte et traduction. Éd. du CERF, Paris 1976.

- Pseudo-Philon, *Les Antiquites Bibliques*, D. J. Harington, C. Perrot, P. Bogaert, J. Cazeaux – Tome II. Introduction litteraire, commentaire et index. Éd. du CERF, Paris 1976.
- Pseudo-Philon, *Predications Synagogales, traduction, notes et commentaire* par Folker Siegert et Jacques de Roulet avec la collaboration de Jean-Jacques Aubert et Nocolas Cochand. Éd. du CERF, Paris 1999.
- Philon d'Alexandrie *Introduction générale, De opificio mundi*. texte grec et trad. française par R. Arnaldez. Les Éditions du CERF , Paris 1961
- Philon d'Alexandrie *Legum allegoriae*. texte grec et trad. française par C. Mondesért. Les Éditions du CERF , Paris 1962
- Philon d'Alexandrie *De cherubim*. texte grec et trad. française par J. Gorez. Les Éditions du CERF , Paris 1963
- Philon d'Alexandrie *De sacrificiis Abelis et Caini*. texte grec et trad. française par A. Méasson. Les Éditions du CERF , Paris 1966
- Philon d'Alexandrie *Quod deterius potiori insidiari soleat*. texte grec et trad. française par I. Feurer. Les Éditions du CERF , Paris 1965
- Philon d'Alexandrie *De posteritate Caini*. texte grec et trad. française par R. Arnaldez. Les Éditions du CERF , Paris 1972
- Philon d'Alexandrie *De gigantibus. Qoud Deus sit immutabilis* texte grec et trad. française par A. Moses Les Éditions du CERF , Paris 1963
- Philon d'Alexandrie *De agricultura*. texte grec et trad. française par J. Pouilloux. Les Éditions du CERF , Paris 1961
- Philon d'Alexandrie *De plantatione*, texte grec et trad. française par J. Pouilloux. Les Éditions du CERF , Paris 1963
- Philon d'Alexandrie *De ebrietate. De sobrietate* texte grec et trad. française par J.Gorez, Les Éditions du CERF , Paris 1962
- Philon d'Alexandrie *De confusione linguarum*. texte grec et trad. française par J.-G. Kahn. Les Éditions du CERF , Paris 1963
- Philon d'Alexandrie *De migratione Abrahami*. texte grec et trad. française par J. Cazeaux. Les Éditions du CERF , Paris 1965

- Philon d'Alexandrie *Quis rerum divinarum heres sit.* texte grec et trad. française par M. Harl. Les Éditions du CERF , Paris 1966
- Philon d'Alexandrie *De congressu eruditionis gratia.* texte grec et trad. française par M. Alexandre. Les Éditions du CERF , Paris 1967
- Philon d'Alexandrie *De fuga et inventione.* texte grec et trad. française par E. Starobinski-Safran. Les Éditions du CERF , Paris 1970
- Philon d'Alexandrie *De mutatione nominum.* texte grec et trad. française par R. Arnaldez. Les Éditions du CERF , Paris 1964
- Philon d'Alexandrie *De somniis.* texte grec et trad. française par P. Savinel. Les Éditions du CERF , Paris 1962
- Philon d'Alexandrie *De Abrahamo.* texte grec et trad. française par J. Gorez. Les Éditions du CERF , Paris 1966
- Philon d'Alexandrie *De Iosepho.* texte grec et trad. française par J. Laporte. Les Éditions du CERF , Paris 1964
- Philon d'Alexandrie *De vita Mosis.* texte grec et trad. française par R. Arnaldez, C. Mondésert, J. Pouilloux, P. Savinel. Les Éditions du CERF , Paris 1967
- Philon d'Alexandrie *De Decalogo,* texte grec et trad. française par V. Nikiprowetzky. Les Éditions du CERF , Paris 1965
- Philon d'Alexandrie *De specialibus legibus.* texte grec et trad. française par Livres I-II. S. Daniel Les Éditions du CERF , Paris 1975
- Philon d'Alexandrie *De specialibus legibus.* texte grec et trad. française par Livres III-IV. A. Moses. Les Éditions du CERF , Paris 1970
- Philon d'Alexandrie *De virtutibus.* texte grec et trad. française par R. Arnaldez, A.-M. Vérilhac, M.-R. Servel, P. Delobre. Les Éditions du CERF , Paris 1962
- Philon d'Alexandrie *De praemiis et poenis.* texte grec et trad. française par De execrationibus. A. Beckaert. Les Éditions du CERF , Paris 1961
- Philon d'Alexandrie *Quod omnis probus liber sit.* texte grec et trad. française par M. Petit. Les Éditions du CERF , Paris 1974
- Philon d'Alexandrie *De vita contemplativa.* texte grec et trad. française

- par F. Daumas, P. Miquel. Les Éditions du CERF , Paris 1963
- Philon d'Alexandrie *De aeternitate mundi*. texte grec et trad. française par R. Arnaldez, J. Pouilloux. Les Éditions du CERF , Paris 1969
 - Philon d'Alexandrie *In Flaccum*. texte grec et trad. française par A. Pelletier. Les Éditions du CERF , Paris 1967
 - Philon d'Alexandrie *Legatio ad Caium*. texte grec et trad. française par A. Pelletier. Les Éditions du CERF , Paris 1972
 - Philon d'Alexandrie *Quaestiones in Genesium et in Exodum. Fragmenta graeca*. texte grec et trad. française par F. Petit. Les Éditions du CERF , Paris 1978
 - Philon d'Alexandrie *Quaestiones in Genesim, I-II* (e vers. armen.). texte grec et trad. française par Ch. Mercier Les Éditions du CERF , Paris,1979
 - Philon d'Alexandrie *Quaestiones in Genesim, III-IV* (e vers. armen.). texte grec et trad. française par Ch. Mercier, F. Petit.1984
 - Philon d'Alexandrie *Quaestiones in Exodum, I-II* texte grec et trad. française par. 1992 A. Terian.
 - Philon d'Alexandrie *De Providentia I-II* texte grec et trad. française par, M. Hadas-Lebel.1973
 - Philon d'Alexandrie *Alexander vel De animalibus* (e vers. armen.). texte grec et trad. française par A. Terian. 1988
 - Pseudo-Philon, *Les Antiquites Bibliques*, D. J. Harington, C. Perrot, P. Bogaert, J. Cazeaux. Tome I. Introduction critique, texte et traduction. Éd. du CERF, Paris 1976.
 - Pseudo-Philon, *Les Antiquites Bibliques*, D. J. Harington, C. Perrot, P. Bogaert, J. Cazeaux – Tome II. Introduction littéraire, commentaire et index. Éd. du CERF, Paris 1976.
 - Pseudo-Philon, *Predications Synagogales, traduction, notes et commentaire* par Folker Siegert et Jacques de Roulet avec la collaboration de Jean-Jacques Aubert et Nicolas Cochand. Éd. du CERF, Paris 1999

STUDII DE SPECIALITATE

În limba română:

Cărți :

- Bulgakov, Serghei, *Lumina neînserată*, traducere de Elena Drăgușin, Anastasia, București 1999
- Chirilă, Ioan *Cartea Profetului Osea. Introducere, traducere, comentariu și Teologia cărții*, Limes Cluj-Napoca 1999
- IDEM, *Fragmentarium Exegetic Filonian, vol. I*, Editura Limes, Cluj-Napoca 2002.
- IDEM, *Fragmentarium Exegetic Filonian, vol. II*, Editura Limes, Cluj-Napoca, 2003.
- IDEM, *Qumran și Mareotis, 2 sinteze ascetice; Locuri ale îmbogățirii duhovnicești*, Presa Universitară Clujeană, Cluj Napoca 2000.
- Ciudin, Nicolae, *Studiul Vechiului Testament*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București 2002.
- Coman, Ioan G., *Probleme de filosofie și literatură patristică*, Ed. IBMBOR București 1995.
- Crouzel, Henri, *Origen –personajul – exegetul – omul duhovnicesc – teologul*, traducere Cristian Pop. Studii Gilles Dorival și Cristian Bădiliță. Prefață diac. Ioan I. Ică jr, Deisis, Sibiu 1999
- Giosanu, Ioachim, *La déification de l'homme d'après la pensée du Père Dumitru Stăniloae* Ed. Trinitas, [Iași, 2003](#)
- Guillaumont, Antoine, *Originile vieții monahale*, traducere de Constantin Jinga, Editura Anastasia, București 1998.
- Hadas-Lebel, Mireille, Starobinski-Șafran, Esther, *Incursiuni în iudaismul antic. Exegeze. Filosofie. Istorie*. Traducere de Horia Aramă. Hasefer, București 2005.
- Lossky, Vladimir, *Teologia mistică a Bisericii de Răsărit*, traducere Pr. Vasile Răducă, Bonifaciu, București 1998.
- IDEM, *După chipul și asemănarea lui Dumnezeu*, traducere de Anca Manolache, Humanitas, București 1998
- Louth, Andrew, *Originile tradiției mistice creștine de la Platon la*

Dionisie Areopagitul, traducere Elisabeta Voichița Sita, Deisis, Sibiu 2002.

- Neaga, Nicolae, *Hristos în Vechiul Testament. Însemnări pe baza textelor mesianice*, Sibiu 1944.
- Negoită, Athanasie, *Manuscrisele eseniene de la Marea Moartă*, Editura Științifică, București 1993
- Pleșu, Andrei, *Despre îngeri*, Humanitas, București 2003.
- Prelipceanu, Vladimir; Neaga, Nicolae; Barna, Gheorghe; Chialda, Mircea, *Studiul Vechiului Testament pentru facultățile de teologie, Renașterea*, Cluj-Napoca 2003
- Saphiro, Michael, *Cei mai influenți 100 de evrei din toate timpurile*, Ed. Paralela 45, București 2006.
- Stănescu, Gheorghe, *Epoca de aur a literaturii creștine armene*, în *Studii de istorie bisericească universală și patristică*, coordonator Pr. Conf. Dr. Ioan-Vasile Leb, Arhidiecezana, Cluj-Napoca 1998.
- Stăniloae, Dumitru, *Teologia Dogmatică Ortodoxă*, vol. I-III, Ed. IBMBOR, București, 1978.
- Tofană, Stelian, *Iisus Hristos Arhiereu veșnic, după Epistola către Evrei*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca 2000.
- Tofană, Stelian, *Introducere în studiul Noului Testament*, Presa Universitară Clujeană, Cluj Napoca 2000

Studii:

- Abrudan, Dumitru, *Filon din Alexandria și importanța sa pentru exegeza biblică vechitestamentară*, în *Mitropolia Ardealului*, nr. 4-5, 1985
- Bălașa, Ariana, *Biblioteca din Alexandria, tezaur spiritual al antichității greco-romane și al lumii*, *Analele Universității din Craiova*, seria Științe Filologice, Limbi și literaturi clasice, anul IV, nr. 1-2 2007
- Camelot, P. Th., *Creștinii din Alexandria*, în *Originile Creștinismului*, traducere de Gabriela Ciubuc, Editura Polirom, Iași, 2002.
- Chirilă, Ioan, *Elemente de introducere în opera exegetică a lui Filon din*

- Alexandria*, în *Studia Universitatis Napocensis Babeş-Bolyai, Theologia Orthodoxă*, XLVI, 12, Cluj-Napoca 2001.
- IDEM, *Persoana – Ființă dialogică și lecție pentru posteritate*, în *Studia Universitatis Napocensis Babeş-Bolyai, Theologia Orthodoxă*, XLVI, 12, Cluj-Napoca 2001.
 - IDEM, *Romanian theology: A theology of dialogue*”, *HTS Theologiese Studies/Theological Studies* 65(1), 2009
 - Chouraqui, Andre, *Pavel, un rabin?*, în *Originile Creștinismului*, traducere de Gabriela Ciubuc, Editura Polirom, Iași 2002.
 - Daniel, Constantin, *Philon din Alexandria, membru de seamă al mișcării eseniene din Egipt*, în *Studii Teologice*, XXVII, 1975.
 - Gheorghe, Pr. Constantin *Judaism și elenism în Epistolele Sfântului Apostol Pavel* în *Studii Teologice*, nr. XXXIII, 1973.
 - Grelot, Pierre, *Paștele intertestamentar*, în *Originile Creștinismului*, traducere de Gabriela Ciubuc, Polirom, Iași 2002
 - Mihoc, Pr. Prof. Dr. Vasile, *Epistola către Galateni a Sf. Apostol Pavel*, în *Studii Teologice*, an. XXV, 1983, nr. 3-4
 - Siegert, Folker, *Judaismul – unitate și diversitate*, în *Originile Creștinismului*, traducere de Gabriela Ciubuc, Polirom, Iași 2002.
 - Tofană, Stelian, *Doctrina lui Filon din Alexandria în lumea iudaismului elenistic și interferențele ei cu creștinismul primar (La doctrine de Filon d'Alexandria dans le monde du judaïsme hellénistique et ses interférence avec le christianisme primaire)*, în: *Anuarul Facultății de Teologie Ortodoxă din Cluj-Napoca*, 1994-1996

În limbă străină:

- Borgen, Peter „Debates on circumcision in Paul and Philon”, in *Philo, John and Paul. New Perspectives on Judaism and Early Christianity*, Atlanta, 1987
- Bréhier, Émile, *Les idées philosophiques et religieuses de Philon d'Alexandrie*, Librairie Philosophique J. Vrin, Paris 1925.
- Canevete, Mariette, *Philon d'Alexandrie - Maître spirituel*, Editions du

CERF, Paris, 2009

- Cohn, L., *Sur le traite de vita contemp.*, Jewish Quaterly Review, oct. 1982.
- Danielou, Jean, *Philon d'Alexandrie*, Libraerie Anthem Fayard, Paris 1958.
- Dumortier, Francis, *La patrie des premiers chretiens*, Les Editions ouvrieries, Paris 1988.
- Ducasse, Pierre, *Les Grandes Philosophies*, Presses Universitaires de France, Paris, 1941.
- Edwards, M. J. *Clement of Alexandria and his doctrine of the Logos*, Koninklijke Brill NV, Leiden 2000.
- Faguet, Emile, *Imitation Philosophique*, Hachette, Paris 1912.
- Feuillet, Antoine, *Le prologue du quatrième Évangile*, Desclée de Brouwer, Paris 1968
- Goodenough, E. R., *By light, light. The mystic Gospel of hellenistic Judaism*, New Haven 1935. .
- * Hadas-Lebel, Mireille, *Philon d'Alexandrie, un penseur en diaspora*, Libraerie Anthem Fayard, Paris 2003.
- * Harl, Marguerite Gilles Dorival, O. Munnich. *La Bible grecque des Septante* Edition du Cerf, Paris 1994
- Hengel, Martin, *Judaism and Hellenism. Studies in their Encounter in Palestine during the Early Hellenistic Period*. Translated by John Bowden, vol I-II, Fortress Press, Philadelphia 1974.
- Katz, P., *Septuaginta Studies in the mid-century, The background of the N. T. And his eschatology* (Studies in honour of C. – H. Dodd), Cambridge 1956.
- Lieberman, S., *Hellenism in Jewish Palestine (Texts and Studies of the Jewish Theological Seminary of America 18)*, New York 1950.
- Maas, Chantal, *Ouverture vers le Judaisme*, Editura Fundației Alfa, Cluj-Napoca 2001
- Meleze-Modrzejewski, Joseph, *Un iudaism de expresie greacă*, în

Originile Creștinismului, traducere de Gabriela Ciubuc, Polirom, Iași 2002.

- Newsome James D. Jr., *The Hebrew Prophets*, John Knox Press, Atlanta 1973.
- Niehoff, Maren R, *Jewish exegesis and Homeric scholarship in Alexandria*, Cambridge University Press, 2011
- Nock, A. D., *Christianisme et Hellénisme*. Traduit de l'américain par A. Belkind, Les Éditions du CERF, Paris 1973.
- Pepin, Jean, *La tradition de l'allegorie – de Philon d'Alexandrie a Dante, Etudes Agustiniennes*, 3,rue de l'Abbaz, Paris 1987..
- Roetzel, Calvin J., *The world that shaped the New Testament*, John Knox Press, Atlanta 1985.
- Royse, J. „The Original Structures of Philo’s Quaestiones”, *Studia Philonica* 4, 1976-1977.
- Runia, David T. *Clement of Alexandria and the philonic doctrine of the divine power(s)*, Koninklijke Brill NV, Leiden 2004.
- IDEM, *Philo and the Church Fathers: a collection of papers*, editat de către E.J. Brill, Leiden, 1995
- IDEM, *Philo in Early Christian Literature*, Van Gorcum Fortress Press, Assen, 1993
- IDEM, *Philo of Alexandria and Timaeus of Plato*, E.J. Brill, Amsterdam 1983
- IDEM, *Philonic Nomenclature*, în *Studia Philonica Annual* 6, 1994
- Sergheev, Mihail „Divine Wisdom and the Trinity: a 20th century controversy in Orthodox Theology, în *Greek Orthodox Theological Review*, vol 45, 2000
- Spicq, C., Le philonisme de l'Épître aux Hébreux, *Revue Biblique*, oct. 1949 .
- VanderKam, James C., *The Dead Sea Scrolls Today*, William B. Eerdmans Publishing Company Grand Rapids, Michigan 1994.
- Vermes, Geza, *The Complete Dead Sea Scrolls in English*, Penguin

Books, Londra, 1992.

- Volker, W., *Fortschritt und Vollendung bei Philo von Alexandrien. Eine studie zur Geschichte der Frömmigkeit*, Leipzig 1938.
- Westermann, C., *l'Ancien Testament et Jésus-Christ*, traduit de l'allemand par M.-A. Beutler, Les Éditions du CERF, Paris 1972.
- Williamson, Ronald, *Jews in the Hellenistic World, Volume 1* Cambridge University Press, Cambridge, 1989
- Wolfson, H. A., *The Philosophy of the Church Fathers*, Cambridge, Mass. 1956.